

Nizami Gəncəvinin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri

Mübariz Ağalarlı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: mubariz.aqalar@gmail.com

Annotasiya. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində ədəbi əsərlərin, folklor nümunələrinin, mifoloji-fəlsəfi baxışların müstəsna rolu vardır. Bu baxımdan dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri ümumbəşəri ədəbi mahiyyət daşımaqla yanaşı, həmçinin türk-müsəlman dünyasının, xüsusilə də Azərbaycan tarixinin tədqiq olunmasında olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Nizami Gəncəvi öz məşhur “Xəmsə”sini zəngin tarixi proseslərin ardıcılığı üzərində yaratmışdır. Belə ki, o, ilk növbədə tarixi və ədəbi qaynaqlardan yararlanaraq bu məlumatlardan öz əsərlərində mənbə kimi istifadə etmişdir. Nizami Gəncəvi bu qaynaqlardan bir tarixçi kimi olmasa da, bir şair və görkəmli mütəfəkkir kimi yararlanmışdır. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin görkəmli nümayəndəsi, bəşəriyyətin ədəbi incilər yaradan görkəmli nümayəndələri sırasında öncüllərdən biri olan Nizami Gəncəvinin əsərləri Azərbaycan tarixinin ən qiymətli qaynaqları arasında yer alaraq tarix yazımında olduqca böyük önəmə malikdir.

Açar sözlər: Azərbaycan şairi, Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, Azərbaycan tarixi, qaynaqlar

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.11.2021; qəbul edilib – 15.11.2021

Issues of Azerbaijani history in Nizami Ganjavi's works

Mubariz Aghalarli

Doctor of Philosophy in History

Institute of History named after Abbasgulu Agha Bakikhanov of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: mubariz.aqalar@gmail.com

Abstract. The literary works, folklore examples, mythological and philosophical views have an exceptional role in the study of Azerbaijani history. In this particular, besides having a universal literary essence the works of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi are also very important in the study of the Turkish-Muslim world, especially the history of Azerbaijan. It should be emphasized that Nizami Ganjavi created his famous "Khamsa" based on a series of rich historical processes. For this reason, he used this information as a source by benefiting of historical and literary sources in his works. Nizami Ganjavi used these sources not as a historian but as a writer and an outstanding thinker. The works of Nizami Ganjavi, the prominent representative of Azerbaijani literary history, one of the leading figures among the prominent representatives of humanity who created literary pearls are among the most valuable sources in the history of Azerbaijan and are of great importance in historiography.

Keywords: Azerbaijani poet, Nizami Ganjavi, “Khamsa”, Azerbaijani history, sources

Article history: received – 05.11.2021; accepted – 15.11.2021

Giriş / Introduction

Bəşər tarixinin nadir ədəbi şəxsiyyətlərindən biri olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Dahi sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti həmin dövrdə təkcə Azərbaycanın deyil, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqi ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhərində yaşayıb-yaratmış dahi mütəfəkkir dünya poeziyasına bir-birindən dəyərli söz sənəti inciləri bəxş etmişdir.

Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərqi bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur.

Əsas hissə / Main Part

Məlumdur ki, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində ədəbi əsərlərin, folklor nümunələrinin, mifoloji-fəlsəfi baxışların müstəsna rolu vardır. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin əsərləri ümumbəşəri ədəbi mahiyyət daşımaqla yanaşı, həmçinin türk-müsəlman dünyasının, xüsusilə də Azərbaycan tarixinin tədqiq olunmasında olduqca əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın təkcə dahi şairi deyil, həm də böyük mütəfəkkiri və filosofu olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ana kontekstinə tarix təşkil etməkdədir. Bu baxımdan Nizami Gəncəviyə filosof-şair dediyimiz kimi, tarixçi-şair də deyə bilərik. Tarix Nizami üçün təkcə bir mövzu arsenalı deyil, həm də gələcək nəsillərə örnək kimi təqdim edilə biləcək qlobal bəşəri metahadisədir [8, s.5].

Dahi mütəfəkkir öz poemaları ilə, nəinki Şərqi, eləcə də dünya poeziyasının inkişafına böyük təkan vermişdir. Nizami öz məşhur “Xəmsə”sini zəngin tarixi fabula üzərində yaratmışdır. Belə ki, o, əvvəlcə tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında kitabları, el rəvayətlərini və hekayələri oxuyaraq, yazdığı əsərlərdə mənbə kimi istifadə etmişdir. Doğrudur, Nizami yazılı və şifahi məlumatlardan tarixçi kimi olmasa da, bir ədib və mütəfəkkir kimi istifadə etmişdir [10, s.123].

Beş poemadan ibarət olan “Xəmsə” – “Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi Gözəl”, “İskəndərnamə” Nizami Gəncəvinin dünya mədəniyyətinin dahiləri ilə bir sıraya qoydu və onu yetişdirən Azərbaycan xalqına böyük şöhrət gətirdi. Onun yaşadığı dövrdə Azərbaycanda Atabəy Eldənizlər, Şirvanşahlar dövləti, eləcə də Ağsunqurilər hakimlik edirdi. Şair öz əsərlərini məhz bu sülalələrin mədhinə həsr etmişdir. Nizami “Məxzənül-əsrar” məsnəvisini Ərzincan hökmdarı Fəxrəddin Bəhram şah Mənküçəkə, “Xosrov və Şirin” əsərini Azərbaycan Atabəylərindən Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adına yazmış, rəsmi olaraq isə İraq Səlcuq sultanı III Toğrula, “Leyli və Məcnun”u Şimali Azərbaycanda ən uzunömürlü dövlət olmuş Şirvanşahların güclü hökmdarı Axsitan Məlik Mənuçöhrə, “Yeddi gözəl” əsərini Marağa hökmdarı Ağsunquri Əlaəddin Körp Aslana, “İskəndərnamə”nin isə “Şərəfnamə” hissəsini Atabəy Əbu-Bəkrə, “İqbalnamə” adlanan ikinci hissəsini isə Mosul Atabəylərindən İzəddin Məsuda ithaf etmişdir [10, s.124]. Bu amil Nizami yaradıcılığında ədəbi tərəflərlə yanaşı, tarixi, siyasi, ictimai-sosial proseslərin də yer almasında mühüm amillərdən biri olmuşdur. Həmçinin Nizami Gəncəvi yaradıcılığının məhz Azərbaycan hökmdarlarına ithaf olunması, bu tarixi şəxsiyyətin gerçək bir azərbaycanlı olmasını danılmaz edən amillərdəndir.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığına, onun tarixi, siyasi, xüsusilə də ideoloji fikirlərinə kompleks şəkildə yanaşaraq görkəmli şair haqqında olduqca əhəmiyyətli əsər yazan şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Qeyd edək ki, Nizami yaradıcılığında tarixi, siyasi fikirlərin yer alması, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin yazılmasında əsas amillərdən biri olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə öz əsərində böyük böyük fəxr hissi ilə yazırdı ki, “Yunanlar dünyaya Home-ri, iranlılar Firdovsini, italiyalılar Vergilini vermişlərsə biz də Nizamini vermişik [9, s.13].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ən mükəmməl şəkildə tədqiq edilməsi ilə seçilir. Bu tədqiqatda Nizami və türklük məsələləri milli düşüncə işığında böyük məharətlə araşdırılmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə öz əsərində Nizaminin bir azərbaycan şairi olmaqla bəşəriyyətə verdiyi töhfələri bu şəkildə ifadə edir: “Konuları araşdırılınca Nizaminin fars nasionalizmindən uzaq, türk sevgisi ilə dolğun, Qafqaz mühit və şərtlərinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görülür ki, bu surətlə o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir” [9, s.45].

Nizami Gəncəvi əsərlərində türk tarixi və dövlətçilik sistemini, ədalətli idarəçilik prinsiplərini önə çəkərək, türkləri ədalət simvolu olaraq tərənnüm edir. Ədalət üzərinə qurulmuş dövləti idealizə edən Nizami bu idealını türk dövləti formasında tapır. Dahi mütəfəkkir “Sirlər xəzinəsi” əsərində zülmə uğramış yaşlı bir qadının dili ilə Böyük Səlcuqlu Sultanı Səncərə xitabla: – Madam ki, ədalətsizliyə təhəmmül edirsən, demək ki, türk deyilsən!” deyir [9, s.166].

Türklər tarixi boyu hər zaman öz ədaləti ilə seçilmişdir. Bu indiki dövr üçün də belədir. Türk hər zaman mərd, igid, qəhrəman, gözəl, ədalətli, yüksək insani keyfiyyətləri ilə seçiləndir. Nizami insani gözəlliklə yanaşı, təbiət gözəlliyindən bəhs edərkən də türk sözündən istifadə etmişdir [4, s.32].

N.Gəncəvi əsərlərinin yüksək elmi dəyərə malik olmasını onun müxtəlif dillərdə olan qaynaqlardan istifadə etməsi ilə birbaşa əlaqələndirmək mümkündür:

*Ən qədim tarixi aşarlardan mən,
Yahudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq, məğzini aldım. [6, s.54]*

Nizami Gəncəvi qaynaqlardan istifadə edərkən xüsusilə qeyd edir ki, mövcud olan tarixi məlumatlar, gerçək şərait, dövrün siyasi şərtləri, tam olaraq gerçək tarixi, ədəbi əsərlərin yazılmasını imkansız edir və tarixçiləri buna görə ittiham etmək doğru deyildir. Tarixi faktların subyektivliyi haqda Nizami yazır:

*Ən doğru sözlər ki, oyadır maraq,
Tarixdən onları birbir alaraq
Düzdüm dastanıma, əsər yaratdım,
Ağla sığmayanı büsbütün atdım...
...Təqdimi, təxiri tutmayın nöqsan,
Nöqsana məcburdur hər tarix yazan. [7, s.45]*

Şair, “Xəmsə”sində xalqımızın zəngin keçmişinə, eləcə də bir sıra dünya ölkələrinin keçdiyi tarixi yolun təsvirinə geniş yer vermişdir. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”ni təşkil edən “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin” “Yeddi gözəl” ilə yanaşı yaradıcılığında tarixi faktların söz sənəti ilə vəhdətini özündə ehtiva edən əsərlərindən biri “İskəndərnamə” poeması olub, “Şərəfnamə” və “İqbalnamə” olmaqla iki ədəbi və elmi xarakteristikaya malik hissələrdən ibarətdir [11, s.115]. Görkəmli ədib “İskəndərnamə” əsərində istər dünya tarixi, istərsə də Azərbaycan tarixi haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir.

Tanış olduğumuz qaynaqlar söyləməyə əsas verir ki, bir çox mənbələr Cənubi Qafqazın siyasi tarixi keçmişi onun mədəniyyəti kimi həm qədim dövrə aid, həm də erkən orta əsrə dair məlumatlarla zəngindir. N.Gəncəvi də “İskəndərnamə”də Cənubi Qafqazın tarixinə dair bir-birindən maraqlı faktlar təsvir etmişdir. Keyxosrovun döyüşdən sonra dağa çəkilib qeyb olması ilə əlaqədar

olaraq Avropa və Asiya tədqiqatçıları ilə yanaşı, dahi Nizami Gəncəvinin də Keyxosrovun Dərbənd yaxınlığındakı bir dağda saxlanan qızıl taxtı ilə əlaqədar yazıları vardır.

*Sərir adlanır o mübarək məzar,
Orda Keyxosrovun taxtı-camı var.
Keyxosrov mülkündən köçüb gedərkən,
Taxtına, tacına bu yerdir məskən. [6, s.232]*

Nizami Gəncəvi əsərlərində Azərbaycanın tarixi ilə yanaşı, toponimləri haqqında əhəmiyyətli məlumatlar verməkdədir. Onun əsərlərində Ərməniyyə adı tez-tez işlənən coğrafi ərazinin türk xanımı Məhin Banunun hökmranlığı altında olduğunu göstərir [2, s.29].

Müəllif “İskəndərnamə” və “Xosrov və Şirin” əsərində erməniyyə bölgəsinin indi bizim erməni adlandırdığımız haylara məxsus ərazi olmadığını, erkən orta əsrlər dövründə mövcud olmuş Azərbaycan Alban dövlətinin hüduqları daxilində göstərir. O, Bərdə hakimi Məhin Banunun İran yaylasından başlayaraq Ərmən vilayətini də içinə alan böyük bir ərazilərə hökmranlıq etdiyini yazaraq Şəmirə-Məhin Banun yaylağının Ərmən dağları, ovlağının isə Abxaz düzənliyi olduğunu göstərir, xatunun idarəçiliyi altındakı bu dövlətin paytaxtının isə Bərdə olduğunu yazır [10, s.124].

Şairin “İskəndərnamə” əsərinin “Şərəfnamə” qismində geniş yer verdiyi hadisələrdən biri e.ə. IV əsrdə baş vermiş və öz gedişatı ilə Cənubi Qafqazın tarixi vəziyyətinə yön vermiş hadisələrdən olan Makedoniyalı İskəndlə Əhəməni hökmdarı III Dara arasında baş vermiş döyüşdür. Bir neçə il müxtəlif zaman aralıqları ilə baş verən bu döyüşlər geniş təfəsilatı ilə təsvir edilir:

*Ordu toplanınca uca İskəndər,
Əmr etdi sayından verilsin xəbər.
Sayçılar məlumat verdi padşaha,
Altı yüz min əsgər gəlmiş dərgaha. [6, s.116]*

Antik müəlliflərin verdiyi məlumata görə, Əhəməni imperiyasının taleyini həll edən məşhur Qavqamel döyüşündən əvvəl Azərbaycan hökmdarı Atropat, III Dara tərəfindən Makedoniyalı İskəndərə qarşı göndərilən atlı kəşfiyyat dəstəsinə başçılıq edirdi [5, s.78].

Məlumdur ki, tarixin bütün mərhələlərində xalqımızın yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri təkcə bizim deyil, digər xalqların da mədəni dəyərlərinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Təəssüflər olsun ki, bəşəriyyət üçün nümunə olacaq bu dəyərlər sistemi, zaman-zaman baş verən təbii fəlakətlər və müharibələr nəticəsində ciddi sınaq qarşısında qalıb, bəzi hallarda isə yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Tarixən ölkə ərazisində baş verən zəlzələlər və küləvi şəkildə yayılan xəstəliklər təkcə mənəvi dəyərlərə ziyan vurmamış, həmçinin çoxsaylı insan itkisi ilə nəticələnib, demoqrafik proseslərə öz mənfi təsirini göstərmişdir [1].

Dahi mütəfəkkir öz ədəbi əsərlərini yaradarkən Azərbaycan tarixinin faciəvi anlarını yaddan çıxarmamış, ölkəmizin məruz qaldığı təbii fəlakətləri də nəzmə çəkmişdir. Nizami Gəncəvi doğma şəhəri olan Gəncədə 1139-cu ildə baş verən dağıdıcı zəlzələnin törətdiyi fəsadları özünün “İskəndərnamə” poemasında qələmə alaraq yazır: Bu təbii fəlakət haqqında məlumata Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında da rast gəlirik:

*Qopdu bir zəlzələ, göyü oynatdı,
Şəhərlər dağılıb yerlərə batdı.
Heç bir göz səlamət qalmadı inan,
Matəm sürməsinə qərq oldu cahan.
O qədər xəzinə batdı o gecə,
O şənbə gecəsi yox oldu Gəncə.*

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ictimai-siyasi və sosial dəyərləri arasında özünəməxsus yeri olan, ədalətli hökmdar və ideal cəmiyyət arzusunun ifadə olunmasıdır. Müəllifin “Yeddi Gözəl” əsərinin əsas qayəsini təşkil edən ədalətli hökmdar, ədalətli cəmiyyət yaratmaq ideyası, bir tərəfdən sabit siyasi hakimiyyətin mövcudluğu, cəmiyyət arasında dincliyin, əmin-amanlığın bərpası arzusu idisə, digər tərəfdən bəşəriyyətə fəlakətlər bəxş edən ədalətsiz müharibələrə son qoymaq çağırışı idi. Bu çağırışı müəllifin “Sirlər xəzinəsi” əsərində də müşahidə edə bilərik. Bu əsərlərdə müəllifin yaratdığı ədalətli hökmdar obrazı yalnız məhdud çərçivədə deyil, həm də bütün bəşəriyyətin hökmdarı hesab ediləcək xüsusiyyətlərə malik olmalı idi. Həmçinin dahi mütəfəkkir ədalətli cəmiyyət, ədalətli hökmdar anlayışlarını təkcə ədəbi prizmadan deyil, həm də siyasi və tarixi kontekstdən dəyərləndirmişdir.

Nəticə / Conclusion

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının tarixi aspektlərinin önündə gələn amillərdən biri də əsərlərində tarixi şəxsiyyətlər haqqında verilən məlumatlardır. Xüsusilə də “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində bir çox tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti haqqında məlumatlara rast gəlinir. Məhəmməd Peyğəmbər, İsa Peyğəmbər, Sasani hökmdarı Adil Nuşirəvan (531-579), Xəlifə Harun ər Rəşid, Qəznəvi hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi, Səlcuq hökmdarı Sultan Səncər, Ərzincan və Ərzurum hakimi Fəxrəddin Bəhram şah (1162-1225) kimi tarixi şəxsiyyətlərin obrazı Nizami yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir [3].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin görkəmli nümayəndəsi, bəşəriyyətin ədəbi incilər yaradan görkəmli nümayəndələri sırasında öncüllərdən biri olan Nizami Gəncəvinin əsərləri Azərbaycan tarixinin ən qiymətli qaynaqları arasında yer alaraq tarix yazımında olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat / References

1. Ağalarlı M. Azərbaycandakı təbii fəlakətlər tarixinin yaddaşında. <https://525.az/news/139628-azerbaycandakı-tebii-felaketler-tarixin>
2. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: “Mömin”, 2001.
3. Bədəlova T. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində tarixi şəxsiyyətlər. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/nizami-gencevin>
4. Əhmədova G. Nizami Gəncəvi və türklük Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tədqiqatlarında. Proceedings International Conference on Works by Nizami Ganjavi as a literary and historical source. Baku, Azerbaijan University, 7 may.
5. Əliyərli S. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Bakı: Çıraq, 2009.
6. Gəncəvi N. Şərəfnamə. Bakı: “Lider”, 2004.
7. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2004.
8. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı: “Elm”, 2002.
9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 2011.
10. Süleymanova S. Nizami Gəncəvinin əsərlərində tarixi hadisələrə baxış. Proceedings International Conference on Works by Nizami Ganjavi as a literary and historical source. Baku, Azerbaijan University, 7 may.
11. Şahverdiyeva Z. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında tarixi motivlər. Proceedings International Conference on Works by Nizami Ganjavi as a literary and historical source. Baku, Azerbaijan University, 7 may.

Вопросы истории Азербайджана в творчестве Низами Гянджеви

Мубариз Агаларлы

Доктор философии по истории

Институт истории имени Абасгулу Ага Бакиханова НАНА. Азербайджан.

E-mail: mubariz.aqalar@gmail.com

Резюме. Литературные произведения, образцы фольклора, мифологические и философские взгляды играют исключительную роль в изучении истории Азербайджана. В частности, произведения великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, помимо универсальной литературной сущности, также имеют большое значение в изучении тюркско-мусульманского мира, особенно истории Азербайджана. Следует подчеркнуть, что Низами Гянджеви создал свою знаменитую «Хамсу» на основе ряда богатых исторических процессов. По этой причине он использовал эту информацию в качестве источника, опираясь на исторические и литературные источники в своих произведениях. Низами Гянджеви использовал эти источники не как историк, а как писатель и выдающийся мыслитель. Произведения Низами Гянджеви, выдающегося представителя истории азербайджанской литературы, одного из ведущих деятелей среди видных представителей человечества, создавших литературные жемчужины, являются одними из ценнейших источников в истории Азербайджана и имеют большое значение в историографии.

Ключевые слова: азербайджанский поэт, Низами Гянджеви, «Хамса», история Азербайджана, источники